

ТЮРЕМНІ РЕФОРМАТОРИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ НА «ЛАВІ ПІДСУДНИХ»: ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ЕСЕ

Сокальська О. В.

кандидат юридичних наук, доцент

м. Київ, Україна

Попри «історичноорієнтовану» назву доповіді, все ж мова піде про сучасні дослідження і підходи до аналізу кримінально-виконавчих інститутів. Давно вже стало нормою у галузевих дисертаціях або монографіях висвітлювати процес еволюції того чи іншого правового явища. Саме «висвітлювати», бо рідко автор володіє необхідним методологічним інструментарієм і часом для достеменного дослідження. Це потребує кропіткої роботи з першоджерелами, історіографічної базою, що не завжди доступна, компаративістичних студій у межах епохи тощо. І якщо дійсно заглибитися в проблему, то є вірогідність, що треба буде змінювати спеціальність на 12.00.01. Передбачаю можливі зауваження, що такими аргументами історики права ревно оберігають «Святий Грааль» предмету історико-правових досліджень. Але, як на мене, то саме вони і повинні стати базою для подальших галузевих розвідок, завдяки синергії яких досягатиметься мета наукового пошуку.

Попри те, що вітчизняні розвідки в царині історії кримінально-виконавчих інституцій, які базуються на сучасних підходах і методології, з'являються, а в зарубіжній історіографії вони загалом досить широко представлені, все ж науковцям пострадянського простору досить важко подолати звичку звертатися виключно до класичних робіт (у радянській період це були праці апологетів марксистського підходу, у новітній час на цю роль претендує «відроджений» тюремознавчий доробок учених Російської імперії).

Однак, «як не дивно», світова наука в галузі «prison history» за останні 150 років досить стрімко розвивалася, було переглянуто як методологічні засади, так і усталені постулати й доктрини. Власне про трансформацію підходів до вивчення і тлумачення процесу еволюції пенітенціарних систем та інститутів модерної тюрми і піде мова.

Класична пенологія XIX ст. розглядала історію тюрми як «нарратив реформ», власне тому й утвердилась назва цього підходу – реформістський або модерністський. Його прихильниками були і російські тюремознавці імперського періоду (І. Фойницький, Д. Тальберг, А. Піонтковський). Зародження модерної виправної тюрми та пенітенціарних систем розглядалося виключно як гуманістичний прогресивний рух заміни тілесних покарань і смертної кари добре влаштованими в'язницями, ініційований філантропами у кінці XVIII ст. І хоча теза,

що розвиток відбувається виключно по висхідній, нині видається досить ідеалістичною, все ж не можна відкидати той факт, що інспекції в'язниць і тюремна опіка з боку громадських та релігійних товариств призвели до покращення умов утримання, унормування харчування, медичного забезпечення, навчання, отримання корисних трудових навичок тощо

Критика існуючих методів «виправлення» (суворого одиночного ув'язнення, мовчання і молитов) на початку ХХ ст. змусила переглянути усталені погляди. Дж. Айвс у роботі *History of Penal Methods* 1914 р. емоційно звинувачував тюремних реформаторів ХVIII–ХІХ ст. у жахливому експерименті над живими істотами, створенні машини для спричинення страждань, порівняно з якою старі варварства були нетривалими і відносно милосердними [1]. Нові підходи та методи вивчення суспільних інститутів вплинули й на дослідження пенітенціарних систем. Так, неомарксистичні у поясненні причин тюремних реформ уперше вийшли «за стіни тюрми» [2], акцентувавши на соціально-економічних передумовах трансформації системи покарань, зумовлених формуванням капіталістичних відносин і політикою меркантилізму, зв'язку тюремного режиму і зароджуваних моделей на ринку праці. У 30-х роках Г. Руше та О. Кірхгеймер висунули тезу, що певний спосіб покарання відповідає конкретній фазі економічного розвитку: відповідно рабовласницькому ладу – невольні каторжні роботи, феодальному – тілесні покарання, а капіталізм буржуазного ладу породив в'язницю як місце підневільної праці [3].

Якщо у зарубіжній історіографії першої половини ХХ ст. ці ідеї були радше новаторськими, оскільки до 60-х років домінував модерністський підхід, то у СРСР вони стали базовими. Радянська пенологія, власне, і сформувалася під впливом ідей марксизму. Яскравим і неординарним представником цього напрямку був Є. Пашуканіс, який виводив ідею рівності між злочином і покаранням із концепту товарообміну, намагаючись надати покаранню не форму помсти, а соціального захисту і реабілітації злочинців. Тюремне ув'язнення, за Є. Пашуканісом, передбачає, що у правопорушника забирають якусь частину його життя у часовому вимірі. Таким чином, тюремний строк – це співрозмірна злочину частина життя у соціумі, якої правопорушник позбавляється за вироком суду [4]. Позицію економічної детермінації системи покарань відстоювали й італійці Д. Мелоссі та М. Паваріні, акцентуючи увагу на значенні примусової праці для формування карцеральних моделей, її соціальної функції в умовах торгового капіталізму, а пізніше індустріального, виводячи історію в'язниці із фундаментальної потреби капіталу розширити своє панування.

У 60–70-х роках за наростаючої недовіри до державних інституцій і збільшення уваги до прав засуджених, теза, що тюремна реформа – це перманентний шлях до покращення умов ув'язнення була переглянута

авторами-ревізіоністами (Д. Ротманом, М. Ігнат'євим та М. Фуко), оскільки інтерпретація модерних інституцій як кульмінації історичного прогресу створювала ґрунт для виправдання сумнівних новацій – психохірургії, хіміотерапії, модифікації поведінки. Це досить красномовно проілюстрував фільм С. Кубрика «Механічний апельсин» 1971 р. Задля того, щоб поставити під сумнів легітимність таких «реформ», дослідники звернули свої погляди до витоків тюремних перетворень, намагаючись розглянути їх у контексті широкого масиву соціальних, політичних та економічних змін, вказавши, що мотиви й програма реформ були складніші ніж просто відрізка до жорстокості кар чи бажання упорядкувати устрій в'язниць. У їх викладі тюремні перетворення – це вже не прогресивний гуманістичний поступ, а скоріше історія Левіафана [2]. Теза П. Шпіренберга, що завдяки М. Фуко в останній третині ХХ ст. тюремні реформатори немовби опинилися в статусі підозрюваних [5], і винесена нами у назву доповіді.

«Ревізіоністська» історіографія робила акцент на економічних чинниках, владних відносинах, важливості репресії й соціального контролю як рушійних сил формування модерної тюрми. Теоретичний імпульс, як слушно зазначає Ф. Бретшнайдер, цим дослідженням задавали не так історики, як соціологи та філософи. Тому не дивно, що вони тісно були пов'язані з двома роботами неісториків, якими й надихалися: Г. Руше та О. Кірхгеймера *Покарання та соціальна структура* та М. Фуко *Наглядати та карати. Народження в'язниці* [3].

Ревізіоністи, акцентуючи увагу на репресивних функціях пенітенціарних закладів і бажанні реформаторів контролювати делінквентів, створили дзеркальну модель того, що критикували [6]. Різнилися вони лише у тому, чи зміни були викликані гуманістичними, чи авторитарними мотивами. Обидва табори представляли пенітенціарну систему як результат різкого переходу від неефективних публічних кар до, у першому випадку, «гуманної тюрми», у другому – інститутів ефективного контролю і перманентного нагляду [7].

Перша хвиля критики у 70–80-х роках торкнулася ідей неомарксистів, яким закидали економічний редуціонізм й надмірно спрощений підхід до еволюції системи покарань. Власне і М. Фуко зазначав, що лише економічними мотивами «народження тюрми» не можна пояснити. Однак, і дослідження еволюції в'язниці французького філософа у фахівців, зокрема істориків і кримінологів, викликало значні застереження (австрійський кримінолог Хайнц Штайнерт називало його «інтелектуальною конструкцією, що втратила будь-який зв'язок з реальністю» [3]). Італійський дослід М. Сбріколі зазначав, що це не була, власне, «книга з історії». М. Фуко закидали й обмеженість джерел, і франкоцентризм, й описовість і відсутність розробленої теорії [8]. Але *Наглядати та карати*

стала певним каталізатором фахових досліджень еволюції тюрми, зокрема у Франції це були М. Перро, Ж. Г. Петі.

На початку 80-х років виникла контрревізійська парадигма, ґрунтом якої стали постулати «нової соціальної історії». Як не дивно, саме М. Ігнат'єв, як він себе називав – «бувчий, але нерозкаяний ревізійніст», визнав, що необхідна нова «модель історичного пояснення» пенітенціарних систем, а огульні узагальнення школи «соціального контролю» необхідно піддати «емпіричній експертизі». Він вважав, що необхідно відійти від проблем причин виникнення модерної тюрми й риторики намірів тюремних реформаторів, натомість дослідити тюремні інститути з точки зору самих засуджених, повсякдення установ виконання покарань тощо. Нова історіографія мала стати «історією знизу вверх» [2, с. 9].

Отже, цілком у душі некласичної парадигми відбувся відхід від системності, на зміну якій прийшла зацікавленість локальними феноменами. Але зосередженість на конкретних закладах, скрупульозність у зібранні емпіричної бази, надмірна конкретизація, не давали можливості побачити загальну картину, хоча б в межах однієї країни [9].

Постнекласична історіографія переглянула не лише традиційні підходи до періодизації, але й мотиви трансформації стратегій покарання, зокрема і значення релігійного фактору у формуванні виправно-покаяльного покарання. Те, що раніше здавалося простим і відносно стрімким переходом від тілесних кар до модерної практики виправлення та реабілітації злочинців, сучасними дослідниками (П. Шпіренберг, Г. Гелтнер, М. Гібсон, Дж. Вілліс, Л. Тронес, Н. Деві, Е. Рубін та ін.) розглядається як більш складний і багатовекторний процес інституціалізації модерної тюрми, що носив багатоступеневий характер, оскільки зміни відбувалися у результаті взаємодії багатьох складових, будучи фазами у довготривалому розвитку.

Література:

1. Ives, G. A history of Penal methods, London, 1914, Reprinted New Jersey, 1970, 171 p.
2. Ignatieff, M. State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment. *Crime and Justice*. 1981. Vol. 3, Pp. 153-192.
3. Bretschneider F. Toujours une histoire à part ? L'état actuel de l'historiographie allemande sur l'enfermement aux XVIIIe et XIXe siècles. *Varia*. 2004. Vol. 8, n°2. Pp. 117-139.
4. Щитов Н. Г. Социолого-правовая теория наказания Е. Б. Пашуканиса. *Социологические исследования*. 2012. № 3. С. 39–49.

5. Презентація книги Davie, Neil *The Penitentiary Ten: The Transformation of the English Prison, 1770–1850* на сайті видавництва The Bardwell Press. URL: <http://www.bardwell-press.co.uk/publications/penitentiary-ten.htm> (дата звернення: 01.10.2021).

6. Spierenburg, Pieter *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam University Press, 2007. 339 p.

7. Willis, J. *Transportation versus Imprisonment in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain: Penal Power, Liberty, and the State*. *Law & Society Review*, 2005. V. 39(1), Pp. 171-210.

8. Roth R. *La prison et ses histoires* [note bibliographique]. *Deviance et societe*. 1978. Vol. 2. No. 3. Pp. 309-324.

9. Brown E. T. *Dance of the Dialectic? Some Reflections (Polemic and Otherwise) on the Present State of Nineteenth-Century Asylum Studies*. *Canadian Bulletin of Medical History*. 1994. Volume 11. Issue 2. P. 267-295. <https://doi.org/10.3138/cbmh.11.2.267>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ІНСПЕКТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Трохимчук В. М.

начальник Управління пенітенціарних інспекцій

Міністерства юстиції України

м. Київ, Україна

Відповідно до пункту 9 Перехідних положень Конституції України [2], рекомендацій Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй поводження з в'язнями (Правил Нельсона Мандела) [3] та Європейських пенітенціарних правил [1] щодо запровадження подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій у 2017 році в Міністерстві юстиції України було створено Управління пенітенціарних інспекцій як підрозділ внутрішнього інспектування органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України). Діяльність Управління спрямована на покращення належного в'язничного врядування та попередження і недопущення катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Одним із основних завдань Управління, є здійснення інспектувань ефективності діяльності органів і установ ДКВС України та організації надання медичної допомоги особам, які тримаються у цих установах,